

3-25-2020

CONDITIONS OF ACHIEVING SCIENTIFIC RESULTS IN COMPARATIVE STUDIES

Gulnoz Hallieva Professor, Doctor of Philological Sciences
Uzbekistan State University of World Languages

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/philolm>

Part of the [English Language and Literature Commons](#), [Language Interpretation and Translation Commons](#), [Linguistics Commons](#), [Other Languages, Societies, and Cultures Commons](#), and the [Reading and Language Commons](#)

Recommended Citation

Hallieva, Gulnoz Professor, Doctor of Philological Sciences (2020) "CONDITIONS OF ACHIEVING SCIENTIFIC RESULTS IN COMPARATIVE STUDIES," *Philology Matters*: Vol. 2020 : Iss. 1 , Article 7.
DOI: 10. 36078/987654411
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/philolm/vol2020/iss1/7>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in *Philology Matters* by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

Гулноз Халлиева

ЎзДЖТУ профессори, филология фанлари доктори

КОМПАРАТИВИСТИК ТАДҚИҚОТЛАРДА ИЛМИЙ НАТИЖАГА ЭРИШИШ ШАРТЛАРИ

АННОТАЦИЯ

Халқаро ижтимоий, маданий ва адабий алоқалар кундан-кунга ривожланаётган замонамизда қиёсий адабиётшунослик келажакги ёруғ фан йўналишларидан биридир. Ҳар қандай қиёсий тадқиқотда адабий ҳодисаларнинг муштарак ва ўзига хос жиҳатлари аниқланади. Бу эса адабиётлараро умумий назарий қонуниятларнинг юзага келишида асос бўлиб хизмат қилади. Мақсад – талаба, магистр ва барча тадқиқотчиларга компаративистика, қиёсий адабиётшунослик методологияси ҳақида назарий маълумотларни етказиш, бадий асарларни қиёсий тадқиқ қилиш усулларини тушунтириш, бу борадаги билимларини такомиллаштиришдир. Тадқиқотнинг вазифаси қиёсий-тарихий метод ва унинг асосчилари, асосий тушунчалари; макро ва микрокомпаративистика; Шарқ ва Ғарб адабий алоқалари, таржима танқиди, бадий матннинг қиёсий таҳлили мезонлари ҳақида назарий билим бериш ва тадқиқотчиларда адабий ҳодисаларни қиёслаш ва чоғиштириш қўникмаларини ҳосил қилишдан иборат.

Калит сўзлар: объект, табиий, ижтимоий, маънавий, гносеологик, мантиқий, методологик, методик, аксеологик вазифалар, қиёслаш босқичлари, муҳит, ички хусусиятлар, типик вазиятлар.

Gulnoz Hallieva

Professor of UzSWLU, Doctor of Philological Sciences

CONDITIONS OF ACHIEVING SCIENTIFIC RESULTS IN COMPARATIVE STUDIES

ANNOTATION

Nowadays, social, cultural and literary ties are developing day by day, so that the future of comparative literature is one of the perspective areas of science. The commonality and features of literary events are defined in any comparative study. This serves as the basis for the existence of general literary theoretical issues. The goal is to provide students, masters and all researchers with theoretical information about the methodology of comparative literature, explain the methods of comparative study of fiction, improve their knowledge in this area.

The objective of the study is to provide theoretical knowledge about the comparative historical method and its founders, basic concepts; macro and micro comparative studies; literary relations between East and West and criteria for a comparative analysis of literary texts, as well as developing researchers' ability to compare and contrast literary events.

Key words: Object natural, social, spiritual, epistemological, logical, methodological, methodics, axiological tasks, stages of comparison, literary environment, internal features, typical situations.

КИРИШ

Компаративистика (лот. *comparativus* – қиёсий) турли хил жараёнларнинг қиёсий ўрганилишига асосланган фан йўналиши бўлиб, бошқа соҳалар қаторида тил ва адабиётни ҳам қамраб олади.

Мазкур термин биринчи марта Францияда («*littérature comparée*», 1817), кейин Англияда («*Comparative literature*» 1886), Германияда (журнал номланишида «*Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*», 1887–1910), Россияда (1889 йил А.Н.Веселовский тадқиқотларида) қўлланила бошланган.

Филологик компаративистика тил ва адабиёт соҳасида олиб бориладиган қиёсий тадқиқотлардир. Шу жиҳатдан филологик компаративистика иккита катта гуруҳга ажратилади:

1. Лингвистик компаративистика, яъни қиёсий тилшунослик.
2. Адабий компаративистика – қиёсий адабиётшунослик.

Лингвистик компаративистика, бир-бирига яқин бўлган ва яқин бўлмаган тилларни турли йўналишларда қиёсан ўрганишни мақсад қилади. «Тилларни қиёсий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш, уларга тарихийлик жиҳатидан ёндашиш кабилар қиёсий-тарихий тилшуносликнинг майдонга келишига, тилшуносликнинг алоҳида, мустақил фан сифатида қатъий тан олинishiга замин яратди» [Расулов Р., 2010; 78–115]. Адабий компаративистика барча адабий ҳодисаларнинг муштарак ва ўзига хос жиҳатларини ўрганади ва улар учун умумий бўлган қонуниятларнинг юзага келишига замин яратади.

НАТИЖА ВА МУЛОҲАЗАЛАР

Адабий компаративистиканинг **объекти** адабий жараёндир. Бадиий адабиётни ўрганиш билан боғлиқ барча масалалар (*мас., асар сюжети ва композицияси, мазмун ва шакл, бадиий асар тили, ёзувчи услуби ва ҳ.к.*) адабий компаративистиканинг предметини ташкил этади. *Синтетизм, менталлик, рецептив эстетика, интертекст(лик), паратекст(уаллик), метатекст, гипертекст, архитекст, имагология, ворислик, семиотика, типология, мотив* бошқа атамалар қиёсий адабиётшуносликнинг асосий тушунчалари ҳисобланади.

Илмий адабиётларда таъкидланганидек, асарнинг сюжети ва композицияси, асар тили, мотивлар, таржима, асар поэтикаси, ёзувчи маҳорати, ўзга халқнинг бошқа бир халқ адабиёти ҳақидаги қарашлари, яъни, адабий рецепцияси (ўзга халқ адабиётини қабул қилиш жараёни) қиёсий адабиётшунослик объекти бўлиши мумкин (*масалан, «Навоий рус китобхони нигоҳида», «Пушкин ва ўзбек китобхони», «Фитратшунос японлар» каби мавзулар*). Шунингдек, айни бадиий асарга олимларнинг турлича қарашларини (масалан, «Бобурнома» ҳақида ўзбек, рус, япон, немис олимларининг илмий изланишлари), халқаро адабий алоқалар, ўзаро таъсир, анъанавийлик ва новаторлик, турли хил санъат (*мусиқа, рассомчилик, ҳайкалтарошлик, кино*) турларининг адабиётга таъсири каби масалаларни ҳам қиёсан ўрганиш мумкин.

Шарқшунос Н.И.Конрад (1891–1970) қиёсий адабиётшунослик объекти бўлиши мумкин бўлган беш жиҳатга эътиборни қаратади: 1.Тарихий

умумийликка эга бўлган миллат адабиётлари қиёси (мас., форс ва тожик). 2. Турли халқлар адабиётида типологик хусусиятлар қиёси (мас., XIX аср классик реализми). 3. Турли макон ва замондаги халқлар адабиёти қиёси (мас., рус ва ўзбек адабиёти). 4. Бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда типологик хусусиятларга эга бўлган адабиётлар қиёси (мас., рицарлик романлари ва япон ҳарбий эпопеялари). 5. Халқлараро адабий алоқалар қиёси. Бу ўринда олим адабий таъсир ва адабий алоқаларга алоҳида урғу беради [Конрад Н.И., 1978; 32 – 33].

В.М.Жирмунскийнинг (1891–1971) таъкидлашича, ёзувчи ижодини унга таъсир ўтказган миллий ва халқаро адабий анъаналар билан қиёсан ўрганиш ҳам жуда катта методик аҳамиятга эга бўлиб, адибнинг ижодий индивидуаллигини, миллий ва жаҳон адабиёти тараққиётида тутган ўрнини аниқлашга ёрдам беради [Жирмунский В.М., 1960; 183].

Германияда нашр қилинган монографияда компаративистика фани: адабиёт назарияси компаративистикаси (Dichtungs-Literaturtheorie), адабиёт тарихи компаративистикаси, компаратив интермедиял тадқиқотлар (komparatistische Intermedialitätsforschung/Comparative Arts), компаратив маданиятшунослик (komparatistische Kulturwissenschaft) каби тўртта гуруҳга ажратилган [Verlag J.B. Metzler; 405; Социальные и гуманитарные науки, 2016; 7–21]. Бу ўринда муаллифлар адабиёт билан алоқаси бўлган ҳар бир ҳодисани компаративистика нуқтаи назаридан ўрганиш мумкинлиги назариясини илгари сурган.

Бундан ташқари, компаративистика назариясига кўра адабий жараёни икки хил ёндашув орқали қиёслаш мумкин:

1. Адабий жараёнга тарихий генетик ёндашув (*келиб чиқиши жиҳатидан бир хил ёки яқин халқлар адабиёти*);

2. Адабий жараёнга қиёсий типологик ёндашув (*келиб чиқишидан қатъий назар умумий томонларга эга бўлган халқлар адабиёти*).

Масалан, турли халқлар адабиётидаги абадий мавзулар, анъанавий қахрамонлар, жанрлар, адабий йўналишларни ўрганиш масаласи.

Адабиётни қиёсан ўрганиш жиҳатдан компаративистика иккита катта гуруҳга бўлинади.

1. Макрокомпаративистика – генетик жиҳатдан боғланмаган турли миллат доирасидаги адабий ҳодисаларнинг қиёсий таҳлили (*масалан: Шекспир ва Навоий ижоди*).

2. Микрокомпаративистика – бир миллатга ёки ҳудудга мансуб адабий ҳодисаларнинг қиёсий таҳлили (*масалан: А.Қаҳҳор ва Ў.Ҳошимов, Яссавий ва Махтумқули ижоди сингари*)

ҚИЁСИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИК ФАН СИФАТИДА

Фан тарихидан маълумки, қиёсий адабиётшунослик ҳақидаги дастлабки назарий қарашлар адабий жараёнларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини изоҳлаш эҳтиёжи туфайли XIX асрнинг бошларида Европада, XIX асрнинг иккинчи ярмида Россияда шакланган [Академические школы в литературоведении, 1975].

Қиёсий тадқиқотлар дастлаб тилшунослик йўналишида олиб борилган ва кейинчалик адабиётшуносликка ҳам ўз таъсирини ўтказган. «Қиёсий-тарихий метод ривожда Франс Бопп, Расмус Раск, Якоб Гримм каби Европа тилшуносларининг алоҳида ҳиссаси бўлиб, улар новатор тилшунослар сифатида майдонга чиқдилар» [Расулов Р., 2010; 81].

Илк назарий компаративистик қарашлар Германияда шаклланган. Немис тарихчиси И.Г.Гердер (1744-1803) ва буюк адиб И.В.Гёте (1749-1832) тадқиқотлари, айрим асарлари айнан қиёсий йўналишда яратилган. И.Г.Гердер биринчилардан бўлиб эътиборини Европа халқлари маданий ҳаётидаги умумий жиҳатларга қаратади. Унинг ғояларини давом эттирган буюк адиб И.В.Гёте эса фанга «жаҳон адабиёти» тушунчасини олиб киради. Ўзининг «Ғарбу Шарк девони»да Шарк ва Ғарб маданиятига хос муштарак жиҳатларни ёритади.

Рус шарқшунослигида қиёсий-тарихий метод рус тарихчиси ва назариётчиси А.Н. Веселовский (1838–1906) номи билан боғлиқ. Олим мазкур атамани биринчи бўлиб фанда муомалага киритган. «Қиёсий-тарихий метод умумжаҳон адабий жараёнини тадқиқ этганда ижтимоий-тарихий тараққиётнинг ривожланиш қонуниятларига асосланади. Чунки тарихий жараён ҳар бир географик минтақа доирасида ўзига хос белгиларга эга бўлгани ҳолда, бир қатор умумий қонуниятларга ҳам эгаки, айнан шу қонуниятлардан келиб чиқиб, турли халқлар адабиётларини қиёсий аспектда ўрганиш мумкин» [Qosimov A., Namroqulov A., Xo‘jayev S., 2019; 24]. Шунинг учун, дастлабки тадқиқотларидаёқ А. Н. Веселовский масалага тарихийлик принципи асосида ёндашган. Масалан, немис олими Г.Флотонинг «Илоҳий комедия» ҳақидаги мақоласига (1859) тақризиди, ёзувчини замондан айри ҳолда тасаввур қилиш қийинлиги, Данте ижодий мероси фақат Дантеники эмас, бунда даврнинг ҳам ролини англаш жоизлиги ҳақида фикр билдириб, Г.Флотонинг айрим қарашларини танқид қилади [Академические школы в русском литературоведении, 1975; 211]. Унинг назарида *адабиёт тарихи – ижтимоий фикр, маданият ва фан тарихидир*, шоир шахсиятини эса муаян тарихий шароит шакллантиради. Шоирнинг индивидуаллик, шахсий ташаббус даражасини аниқлаш учун, даставвал унинг ижоди нима билан қуроллангани тарихини кузатиш керак.

А. Н. Веселовский барча фикрларини жамлаб, қиёсий методологияга таянган ҳолда «Тарихий поэтика» асарини яратади [Веселовский А.Н., 1989; 405]. Рус олимаси М.Г.Богаткиннинг фикрича, замонавий компаративистика методологияси матнни ўрганишнинг қиёсий методлари мажмуасидан иборат бўлиб, айнан А.Н.Веселовский яратган қиёсий-тарихий мактаб анъаналарига асосланади [Богаткина М.Г., 2004; 75].

Қиёсий таҳлил – борлиқдаги ҳодисаларни билиш ва ўзгартириш бўйича методология босқичларидан биридир. Қиёслаш методологияси маълум бир макон ва замонда мавжуд турли жараёнларни қиёслаш учун асосларни шакллантиради. Шунинг учун ҳам методологияда қиёсий таҳлилнинг ўрнини аниқлаш зарурияти мавжуд.

Қиёсий таҳлил воқелик ҳодисаларини билиш ва ўзгартиришга қаратилган

барча назарий методларга ўз таъсирини кўрсатади. Шундан келиб чиқиб, илм-да қиёсий синтез, қиёсий индукция, қиёсий дедукция каби тушунчалар мавжуд. Масалан, **қиёсий синтез** – ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутларни аниқлаш жараёнидир. Бунда уларни ташкил этган унсурларида билимларни интеграциялаш натижалари асос қилиб олинади. Моҳиятан, қиёсий синтез «қиёсий таҳлил объектлари ўртасидаги фарқ нимада?» деган саволга жавоб беради. **Қиёсий индукция** – хусусийдан умумий томон ҳаракатланиш, қиёсланадиган адабий ҳодисаларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш жараёнидир.

Қиёсий-тарихий методнинг назарий асослари А.Н. Веселовский, В.М. Жирмунский, Н.И. Конрад, А. Дима, А. Дюришин, В.Р. Аминова каби олимлар томонидан жуда яхши ёритилган [Эшонбобоев А., 2008].

Қиёсий таҳлил оддий таҳлилдан фарқ қилади. Анъанавий таҳлил объектлардан, улар эса ўз ташкил этувчиларидан иборат. Тадқиқотчилар учун шуни билишнинг ўзи кифоя. Қиёсий таҳлил эса айтиб ўтилган ҳаракатлардан ташқари, яна таҳлил объектларининг ташкил этувчиларини ҳам бир-бири билан қиёслашга қаратилади.

Қиёсий таҳлилдан мақсад – қиёсланувчи объектларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш, улар орасидаги умумий қонуниятларни юзага чиқаришдан иборат.

Азалдан, «ҳақиқат қиёсда билинади» дейди халқимиз. Шунинг учун ҳам қиёслаш методологияси одамларнинг ҳаётий фаолиятида кенг тарқалган ва қўлланилмоқда. Бугунги кунда қиёслаш методи барча билиш ва ҳодисаларни таҳлил этиш жараёнига татбиқ этилган. Фан ва амалиётнинг барча соҳаларида қиёслаш методологиясидан фойдаланилади.

Қиёслаш методологиясининг мазмуни, моҳияти ва вазифаларини янада чуқур англаш учун муайян илмий-амалий асослар мавжуд.

Қиёсий таҳлил объектлари табиий, ижтимоий ва маънавий объектларга бўлинади. Ушбу нисбатан мустақил жараёнлар бир-бирига уйғун боғланган. Айнан улар бир бутунликда инсон яшайдиган муҳитни шакллантиради ва бадиий адабиётда образ шаклида ўз ифодасини топади.

Табиат ҳодисаларининг нисбатан мустақиллигига қарамай, улар одамларнинг ижтимоий ҳаётига жалб қилинганидан кейингина қиёслаш объектларига айланади. Бошқача айтганда, табиат ҳодисаларининг қиёсий таҳлили билан одамлар шуғуллангани боис улар ўз манфаати ва қарашларидан келиб чиқиб, унга ўзларининг ижтимоий хусусиятларини сингдирадilar. Бунинг натижасида табиат ҳодисаларининг қиёсий таҳлили маълум даражада ижтимоийлашади. Шундай қилиб, ижтимоий омиллар таъсирисиз табиат ҳодисаларини қиёслаш механизми мавжуд бўла олмайди.

Қиёсий таҳлил объектларининг иккинчи гуруҳини **ижтимоий ҳодисалар** ташкил этади. Уларнинг қиёслаш методи ўз хусусиятларига эга. Бунда таҳлил майдони кенгайди, қиёсий таҳлил кўрсаткичлари сони ортади. Сабаби, бу ўринда ижтимоий тараққиёт қонунлари, ижтимоий муносабатларнинг барча гуруҳлари: иқтисодий, сиёсий, маънавий-ғоявий, ҳуқуқий, илмий-техник, ахборот, ҳарбий,

экология ва бошқа кўплаб муносабатлар эътиборга олинади.

Маънавий-ғоявий масалалар қиёсий таҳлил объектларининг учинчи гуруҳини ташкил этади. Бу жараён маънавий-ғоявий соҳа объектларини қиёсий таҳлил қилиш билан боғлиқ.

Демак, бадиий адабиётда мавжуд табиий, ижтимоий ва маънавий-ғоявий ҳодисалар – қиёсий таҳлил объектларидир. Аммо бу объектлар ўзига хос бўлиб, улар ўзининг бир қатор хусусиятларини ҳисобга олишни талаб этади.

ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Илмий адабиётларда изоҳланишича, қиёсий таҳлилнинг гносеологик, мантиқий, методологик, методик, аксеологик каби вазифалари мавжуд [Минералов Ю.И., 2018; Жирмунский В.М., 1979; Кокорин А.А., 2009]. Бошқача айтганда, биз адабий ҳодисаларни қиёслаш жараёнида, албатта, шу босқичлардан ўтамиз.

Қиёсий таҳлилнинг гносеологик вазифаси. Унинг моҳияти ва асосий мақсади, қиёслаш объектлари ҳақида янги билим ва кўникмаларга эга бўлишдир. Бу орқали биз қуйидаги натижаларга эришамиз:

Биринчидан, қиёсий таҳлил жараёнида, ҳар бир таққосланадиган объект ҳақида янги маълумот оламиз.

Иккинчидан, қиёсланаётган адабий ҳодисаларнинг ўзаро таъсири ҳақида янги тушунчаларга эга бўламиз.

Учинчидан, агар объектларни таққослаш жараёни етарли даражада тўлиқ ва аниқ бўлса, унда уларнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ҳақида умумий тасаввур ҳосил қиламиз. Шу билан бирга қиёслаш методикаси назариясини бойитамиз.

Қиёсий таҳлилнинг мантиқий вазифаси – адабий ҳодисаларни таққослаш жараёнида мантиқий қонун-қоидалар ифодаси. Қиёсий таҳлил жараёнида мантиқ талабларидан узоқлашмаслик учун қуйидагиларга риоя қилиш керак:

1) турли хил асосга эга адабий ҳодисаларни таққослаш мантиққа тўғри келмайди. Кўпинча адабий ҳодисаларни қиёсий таҳлил этиш учун турли асослар танланади. Бу ҳол юз берганда – қиёслаш жараёни ўзининг аниқлигини йўқотади. У кўп жиҳатдан предметсиз, демак, самарасиз бўлиб қолади. Қиёслаш учун аниқ асос бўлиши керак. Тўғри келган нарсани бошқаси билан қиёслаб бўлмайди. Масалан, сюжетни сюжет билан, асар тилини бошқа бир асар тили билан қиёслаш мантиқан тўғри бўлади;

2) объектларга алоқаси бўлмаган муайян вазиятлар таҳлилдан олиб ташланмаса, кутилган натижага эришиб бўлмайди;

3) қиёслаш жараёнида зиддиятларга, қарама-қаршиликларга учраш мумкин, бу табиий. Ҳатто, ўта қарама-қарши бўлган персонажларда ҳам албатта, мантиққа зид бўлмаган умумий томонлар топилади.

Қиёсий таҳлилнинг методологик вазифаси. Қиёслаш жараёнида биз кўплаб метод ва усуллардан фойдаланамиз. Бу эса бизнинг нафақат объект ҳақидаги билимларимизни, балки ҳаётдаги айрим муаммоларни ҳал қилишдаги

эмпирик билимларимизни, яъни тажрибамизни ҳам оширади ва амалий имкони-
ятимизни кенгайтиради.

Қиёсий таҳлилда дунёқараш вазифаси. Ҳар бир жараён инсонларнинг билими ва дунёқарашига боғлиқ ҳолда амалга ошади. Қиёсий таҳлилнинг қанчалик кенг қамровли бўлиши, айнан инсон дунёқарашини, билими ва савиясининг қай даражада бўлишига боғлиқ. Демак, дунёқараш бу жараёнда муҳим рол ўйнайди. Субъектларнинг дунёқарашини, омма дунёқарашининг бойишига хизмат қилади.

Қиёсий таҳлилнинг баҳоловчи (аксеологик) вазифаси кўп шакл ва жиҳатларда намоён бўлади. Биз ниманики қиёсламайлик, албатта, ҳуло-сада илмий-назарий фикрларимизга яқун ясаб, у ёки бу адабий ҳодисани баҳолаймиз. Шунинг учун ҳам қиёсий таҳлил моҳиятан аксеологикдир, яъни, унинг мазмунида ўзаро ўхшашлик ва тафовутлари нуқтаи назаридан қиёсланадиган ҳодисаларнинг баҳоси мужассамлашган бўлади. Бу эса нафақат назарий дарғаларни бойитади, балки айрим масалалар ечимида амалий аҳамият ҳам касб этади.

Қиёсий таҳлилнинг эмпирик вазифаси асосан, амалий вазифаларни ҳал этишни таъминлашга йўналтирилган. Бизнинг қаршимизда ҳар куни амалий масалалар силсиласи пайдо бўлади. Қиёсий таҳлил амалиётга хизмат қилса ва инсон ҳаётида аҳамиятга эга бўлсагина, у чинакамига натижа беради.

ҚИЁСЛАШ ЖАРАЁНИДАГИ ЭНГ МУҲИМ БОСҚИЧЛАР

Қиёсий таҳлил кутилган натижани бериши учун тадқиқотчи нима қилиши, қандай босқичлардан ўтиши керак?

Аввало, тадқиқотчи қиёслаш объектларини тўғри танлаб олиши керак. Чунки қиёслаш объектларининг мавжудлик вазияти бу босқичларни юзага келтиради.

Биринчидан, ҳодисаларнинг ички хусусиятини, ички параметрларини қиёсламай туриб, уларни қиёслаш, ўхшашлик ва фарқларини аниқлашнинг иложи йўқ. Уларнинг асосийлари – қиёсланадиган объектларнинг мазмун, моҳият, сифатларидир. Шунинг учун, ҳодисаларнинг мазмун, моҳият ва сифатлари орасидаги ўхшашлик ва тафовутларни аниқлаш қиёслаш жараёнидаги биринчи босқичдир.

Иккинчидан, биламизки, ҳодисаларнинг ички хусусиятлари, яъни уларнинг мазмун, моҳият ва сифати муҳитда ўзига хос шаклда намоён бўлади. Демак, қиёслаш объектларининг ички хусусиятларини, муҳитда намоён бўлиш даражасидаги ўхшашлик ва тафовутларни ўрганиш керак. Бу қиёсий таҳлилнинг кейинги босқичидир.

Учинчидан, нафақат қиёсланадиган объектлар муҳитга таъсир кўрсатади, балки муҳит ҳам уларга ўз таъсирини ўтказади. Бу ташқи шароитларнинг таҳлил объектларига таъсир этиш хусусиятларини қиёслашни кўзда тутати. Шу тарзда, табиий равишда ҳодисаларни қиёслаш босқичида учинчи йўналиш белгиланади. Унинг моҳияти – муҳитнинг қиёсий таҳлил объектларига таъсиридаги

ўхшашлик ва тафовутларни аниқлашдан иборат.

Тўртинчидан, ҳар қандай ҳодисанинг, жумладан, адабий ҳодисанинг пайдо бўлиш сабаби, зарурияти мавжуд. Қиёслаш чоғида албатта, уларни ҳам эътиборга олиш зарур. Ҳар бир ҳодисанинг вужудга келиши, мавжудлиги, ривожланиши ва амал қилишида кўплаб заруриятлар рол ўйнайди ва улар орасида айримлари устувор аҳамиятга эга бўлади. Буни адабиётда кўпинча **мотив** деб атаймиз. Демак, бизга керак нарсанинг қиёсий таҳлилини амалга оширишдан олдин, уни юзага келтирган эҳтиёж ва заруриятларни ҳам таққослаш керак. Бу бизга қиёсланаётган объектларнинг мавжудлиги сабабларида ўхшаш ва хос томонларни очишга ёрдам беради. Бунинг учун биз **зарурият (мотив) – объект – моҳият (натижа)** алгоритми асосида қиёсий таҳлилни амалга оширишимиз мақсадга мувофиқ бўлади.

Демак, зарурият (мотив)ларни қиёслаш **объектни** таҳлил қилишнинг муҳим босқичи. Чунки эҳтиёж ва заруриятсиз ҳеч нарса юзага келмайди.

ҚИЁСЛАНИШИ МУМКИН БЎЛГАН ТИПИК ВАЗИЯТЛАР

Баъзида қўлимизда шунча материал бўла туриб, нимани нима билан қиёслашни ёки таққослашни билмаймиз. Маълумки, қиёсий таҳлил жараёнига, унинг натижаларига кўпгина ҳолатлар таъсир қилади. Масалан, қиёслаш объектларининг мазмуни; таҳлилдаги методологик воситалар; қиёсий таҳлилни ўтказиш усуллари ва ҳ.к. Буларнинг барчасини ҳисобга олган ҳолда, қиёсланиши мумкин бўлган қуйидаги типик вазиятларни кўрсатиш мумкин:

Биринчи вазият. Бир макон ва замонда мавжуд бўлган адабий воқеа ҳодисаларни қиёслаш. Бундай қиёслаш жараёни ўзига хос хусусиятларига эга. Биринчидан, қиёсланаётган объектларнинг маконий бирлиги, муҳит умумийлиги унинг бу хусусиятларга таъсир қилишини ўрганишни кун тартибидан чиқаради. Умумий макон ва замон эса, қиёслаш объектларининг муҳити бир экани ҳақида далолат бериб, бу муҳит уларга асосан бир хил таъсир кўрсатади. Бу эса қиёсий таҳлилнинг бирмунча «содалашувига», енгиллашувига олиб келади. Иккинчидан, қиёсланувчи феноменларнинг бир макон ва бир замонда мавжудлиги, табиийки, уларнинг тарихий бирлиги ҳақида гапиришга имкон беради. Масалан, **Ўткир Ҳошимов ва Тохир Малик** ижодини қиёсан ўргансак, бир макон ва замонда яшаб ижод этган ёзувчиларнинг умумий ва хос томонларини аниқлай оламиз.

Иккинчи вазият. Бир макон, лекин ҳар хил замондаги адабий ҳодисаларнинг қиёсидан ташкил топади. Маълум бир шароитда, бир муҳитда, бир маконда, аммо турли вақтда мавжуд, мавжуд бўлган ёки мавжуд бўлиши мумкин бўлган адабий ҳодисаларни қиёслаш керак бўлганда, иккинчи вазият юзага келади. Шу билан бирга, турли вақтда, аммо жуда ўхшаш вазиятларда мавжуд бўлган ҳодисаларни қиёслаш – қийин вазифа. Одатда, бу ерда муайян муаммолар, қийинчиликлар, жумбоқлар юзага келади.

Кўпинча худди ўша бир макон, масалан, бир мамлакат шароитларида мавжуд бўлган ҳодисаларни вақт омилини инкор этган ҳолда қиёслашга ҳаракат қилишади. Бу нотўғри. Масалан, бир маконда, аммо ҳар хил замонда яшаб ижод қилган шоирлар: Муқимий билан Муҳаммад Юсуфнинг ёшлар ёки ёш-

лик ҳақидаги қарашларига, албатта, вақт ўз ҳукмини ўтказди. Бошқача айтганда, агар қиёсланувчи объектлар айнан бир муҳитда мавжуд бўлса ҳам, ўз таракқиётининг турли даврларида вақт масаланинг моҳиятига турлича таъсир кўрсатишини ҳисобга олиш лозим. Ҳатто агар ҳодисалар мавжуд бўлган шароитлар (мамлакат, қандайдир бир макон) тубдан ўзгармаган бўлса-да, бу вақт ичида қиёслаш объектларининг ўзи ўзгарган бўлиши мумкин.

Учинчи вазият. Бир замон, лекин ҳар хил маконда мавжуд бўлган объектларни қиёслаш. Масалан, бугунги кунда бир замонда, аммо ҳар хил маконда яшаб ижод қилаётган ўзбекистонлик ёзувчи Носир Зоҳид билан америкалик ёзувчи Викториа Швабнинг бир хил номдаги «Қасос» романи мавжуд. Ҳар икки романдаги қасос мотиви таққосланганда, албатта, муҳитнинг қиёслаш объектларига таъсирини ҳисобга олиш жуда муҳим. Бу жараён тадқиқотчидан алоҳида эътиборни талаб қилади. Чунки қиёсий таҳлил жараёнида шароит ва сабабларнинг қиёсланувчи объектларга таъсирини ҳисобга олиш керак бўлади.

Тўртинчи вазият. Ҳар хил макон ва замон адабий ҳодисаларини қиёслаш жараёни. Бунда турли муҳит, макон ва турли замон адабий ҳодисалари таққосланади. Бу вазият қиёсий таҳлил методологияси ва методикаси учун жуда мураккаб саналади. Масалан, Шекспир ва Алишер Навоий асарларида маърифат талқини ёки Абдулла Қаҳҳор ва Жек Лондон асарларида бадиий психологизм масаласини ўрганиш учун қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

Биринчидан, қиёсланадиган ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниш лозим.

Иккинчидан, қиёсий таҳлил объектлари мавжуд бўлган олдинги шароитлар ва муҳитларни ҳам имкон қадар чуқурроқ ўрганиш, уларнинг Шекспир ва Навоий ёки Абдулла Қаҳҳор ва Жек Лондон дунёқарашига таъсирини очиб бериш даркор. Чунки ҳар хил замон ва маконда яшаб ижод этган адибларнинг асарларини машхурликдан бошқа яна нима бирлаштириб турганини билиш учун кўпгина адабий ҳодисаларни юзага чиқариш лозим.

Қиёслаш объектларининг макон-замон кўрсаткичлари муносабати билан, таҳлил қилувчининг олдида кўплаб қийинчиликлар пайдо бўлади. Аммо қиёсланадиган адабий ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнида вужудга келадиган вазиятларнинг хусусиятлари ҳисобга олинса, уларни ҳал этиш мумкин. Агар қиёсий таҳлил олиб бораётган тадқиқотчилар фарқланувчи, зиддиятли ҳодисаларни қиёслаш методологияси ва методикасига эга бўлса, тадқиқот қутилган натижани беради.

ХУЛОСА

Қиёсий таҳлилда ҳаққоний, ҳолис натижага эришиш учун қуйидагиларга диққатни қаратиш лозим:

Биринчидан, қиёсий таҳлилни яқунига етказмоқчи бўлган тадқиқотчи қиёсий адабиётшуносликнинг **назарий, методологик ва методик асосларини** билиши керак. Бу борада улар билишнинг назарий ва эмпирик воситалари имкониятларидан унумли фойдалана олиши лозим.

Иккинчидан, қиёсий таҳлил объектлари мавжуд бўлган, мавжуд ёки мавжуд бўлиши мумкин бўлган муҳитнинг хусусиятлари ҳисобга олинishi лозим. Бошқача айтганда, илмий изланувчи, қиёсий таҳлил жараёнига таъсир этиши

мумкин бўлган барча ҳолатларни таҳлилга тортиши керак.

Учинчидан, қиёслаш фақат статистик маълумот йиғиш ва кўрсатишдан иборат бўлиб қолмаслиги керак. Қиёслаш объектлари тўхтовсиз ўзгаради, тадқиқотчилар ана шуни ҳисобга олишлари зарур. Ўрганилаётган объектларнинг статистик манзараси уларнинг динамик хусусиятлари билан тўлдирилиши, тадрийий такомилли кўрсатилиши керак. Акс ҳолда қиёсий ҳақиқат тўлақонли, холис бўлмайди. Демак, бунда олиб борилган статистика, динамика билан бирга таҳлил ва талқинга эҳтиёж бор.

Тўртинчидан, таҳлилда субъективизмга йўл қўймаслик. Сохта қиёслар, муайян манфаатларга хизмат қилиши мумкин, лекин фан ривожи учун унинг фойдаси йўқ. Баъзи тадқиқотчиларнинг бир-бирига умуман тўғри келмайдиган филологик жиҳатларни қиёслаши, ана шундай сохта қиёсларга олиб келади. Натижада, қиёсий таҳлил мазмуни ва натижалари бузиб кўрсатилади, одамларнинг ижтимоий онгида нотўғри тасавурлар пайдо бўлади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асаридаги Отабекнинг ишқий саргузаштларини, Жорж Байроннинг Дон-Жуан образи ишқий саргузаштлари билан қиёслаш кутилган натижани бермайди.

Демак, қиёсий таҳлилнинг асосий қоидалари, талаблари бажарилмаса, адабий ҳодисаларни қиёслаш жараёни кутилган натижани бермайди.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akademicheskoye shkoloy v literaturovedenii. - M., 1975.
2. Alekseyev M.P. Sravnitelnoye literaturovedeniye. – M.: Nauka, 1983.
3. Bekmetov R.F. Literaturnaya komparativistika kak metodologicheskaya problema // Filologiya i kultura. №22. – M., 2010. – S.62 - 69.
4. Bogatkina M.G. O formirovani novoy paradigmy v sovremennoy komparativistike // Mejdunarodnaya nauchnaya konferensiya. - Kazan, 2004. - S.75.
5. Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika. - M.: Vysshaya shkola; - 1989. - S.405.
6. Dima A. Prinsipi sravnitelnoy literaturovedeniya. – M., 1977.
7. Eshonboboyev A. Qiyosiy-tarixiy metod haqida //O‘zbek tili va adabiyoti, 2008. – №2.
8. Handbuch Komparatistik: Theorien, Arbeitsfelder, Wissenspraxis / Hrsg. von Zymner R., Hölter A. - Stuttgart: Verlag J.B. Metzler, 2013. – 405 s.
9. Jirmunskiy V.M. Problemy sravnitelno-istoricheskogo izucheniye literatur // Izvestiya AN. T. XIX. Выр. 3. – M., 1960. – S.183.
10. Jirmunskiy V.M. Sravnitelnoye literaturovedeniye // Izb.tr. – M.: Nauka, 1979.
11. Plin I.P. Sovremennyye konsepsii komparativistiki i sravnitelnoy izucheniya literatur. – M., 1987.
12. Kokorin A.A. Sravnitelnyy analiz: teoriya, metodologiya, metodika. – M.: MGOU, 2009.
13. Konrad N.I. Izbrannyye trudy. Literatura i teatr. – M.: Nauka, 1978. - S.32 - 33.
14. Mineralov Yu.I. Sravnitelnoye literaturovedeniye (Komparativistika). Uchebnik. – M.: Yurayt, 2018.
15. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2010. – B.78 - 115.
16. Sotsialnyye i gumanitarnyye nauki. Otechestvennaya i zarubejnaya literatura. Ser. 7 // Literaturovedeniye: Referativnyy jurnal. – M., 2016. - C.7-21.
17. Qosimov A., Hamroqulov A., Xo‘jayev S. Qiyosiy adabiyotshunoslik. – Toshkent: Akadem-nashr, 2019. – B.24.
18. <http://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy>